

KRZYSZTOF GORLACH

SPRZECZNOŚĆ ANTAGONISTYCZNA W SPOŁECZEŃSTWIE SOCJALISTYCZNYM¹

DWA MODELE SPOŁECZEŃSTWA SOCJALISTYCZNEGO

Można – jak sądzę – zaryzykować tezę, że historia socjologicznej teorii marksizmu ostatniego 35-lecia w Polsce doprowadziła przede wszystkim do rozbudowy jej funkcji apologetycznych wobec istniejącej rzeczywistości społecznej. Charakter ten najpełniej wyraża się w kluczowym elemencie teorii, określającym jej zawartość. Elementem tym jest model społeczeństwa socjalistycznego, konstruowany przez polskich socjologów².

Dzieci teorii socjologicznej – to spór o dwie różne koncepcje społeczeństwa: społeczeństwa opartego na zgodności i społeczeństwa zdominowanego przez konflikt. Byłoby oczywiście poważnym błędem sugerowanie, że model społeczeństwa socjalistycznego, budowany przez polskich socjologów, jest modelem pozbawionym kategorii konfliktu. Sądzę natomiast, że mimo wszystko jest to model, który nie w pełni odpowiada wymogom marksistowskiej analizy (do której tak często i chętnie odwołują się jego autorzy), jak również nie odzwierciedla adekwatnie układu społecznego, ukształtowanego w Polsce po II wojnie światowej. Jest to bowiem model społeczeństwa, gdzie konflikt (czy sprzeczność) pojawiają się zasadniczo w tym celu, aby nadać mu marksistowski wydźwięk ideologiczny. Istotą zawartych w nim twierdzeń jest bowiem to, że sprzeczności w społeczeństwie socjalistycznym nie mają charakteru antagonistycznych, tj. takich, które są niemożliwe do rozwiązania na gruncie istniejącego systemu stosunków społecznych.

¹ Pod pojęciem „społeczeństwo socjalistyczne” rozumiem tutaj system społeczny, w którym dokonano zabiegu upaństwowienia podstawowych środków produkcji i zdominowania życia publicznego przez partię komunistyczną.

² Pojęcie modelu rozumiem tutaj podobnie jak P. S z t o m p k a. Por. tegoż autora *O pojęciu modelu w socjologii*, „Studia Socjologiczne” 1968, nr 1, s. 46.

Wyrazem takiego stanowiska są np. wypowiedzi S. Widerszpila, który stwierdza, że swoiste sprzeczności socjalizmu charakteryzują się m. in. tym, że mają charakter nieantagonistyczny (antagonizmy zniknęły z chwilą zlikwidowania klas) i że w owych sprzecznościach nie tkwią immanentne źródła napięć i konfliktów³. Podobnie J. J. Wiatr zakłada nieantagonistyczny charakter stosunków społecznych w socjalizmie⁴. Także W. Wesołowski uważa, że strukturalne sprzeczności interesów w społeczeństwie socjalistycznym są nieantagonistyczne, w przeciwieństwie do sprzeczności występujących w społeczeństwie kapitalistycznym⁵.

Wszystkie te twierdzenia są – w moim przekonaniu – ilustracją modelu społeczeństwa socjalistycznego, funkcjonującego w polskiej teorii socjologicznej, modelu który proponuję określić mianem „ideologicznego”. Istotą jego jest to, że uwzględnia on wprawdzie kategorie sprzeczności i konfliktu, ale nadaje im wtórny niejako charakter. Funkcją bowiem tych sprzeczności i konfliktów jest co najwyżej dokonywanie „retuszy” w układzie stosunków społecznych, a nie prowokowanie strukturalnych zmian w istniejącym systemie. Koncepcja ta oparta jest – jak sądzę – na założeniu, iż skoro zlikwidowano podział społeczeństwa według stosunku do środków produkcji, to tym samym zlikwidowane zostały wszelkie źródła antagonistycznych sprzeczności między poszczególnymi grupami społecznymi. Rozumowanie takie pomija natomiast zupełnie kwestię – której oczywiście nie było już w pracach Marksa czy Engelsa, ale którą np. dostrzegali Kautsky – ewentualnego ukształtowania się takich sprzeczności na bazie jakichś innych elementów porządku społecznego. Funkcjonowanie społeczeństw socjalistycznych wydaje się sugerować ukształtowanie owych sprzeczności na bazie stosunków zarządzania i podporządkowania politycznego.

Sądzę zatem, iż aby uczynić zadość wymogom adekwatnego ujęcia otaczającej nas rzeczywistości społecznej należy podjąć próbę konstrukcji tzw. „empirycznego modelu społeczeństwa socjalistycznego”⁶, tj. modelu opartego na założeniu o istnieniu w tymże społeczeństwie sprzeczności antagonistycznych. Model taki

³ S. Widerszpil, *Podstawowe etapy i kryteria rozwoju społeczeństwa socjalistycznego*, [w:] H. Białyszewski (red.), *Teoretyczne problemy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego*, Warszawa 1977, s. 53.

⁴ J. J. Wiatr, *Przyczynek do zagadnienia rozwoju społecznego w formacji socjalistycznej*, Warszawa 1979, s. 203. Autor formułuje tam tezę, że mogą wprawdzie w socjalizmie występować konflikty typu antagonistycznego, ale dzieje się tak jedynie wtedy, jeśli działania zmierzające do rozwiązania konfliktu nie odpowiadają jego charakterowi. Natomiast antagonistyczny charakter tych konfliktów nie jest – zdaniem Wiatra – skutkiem leżącej u ich podstaw antagonistycznej sprzeczności strukturalnej.

⁵ W. Wesołowski, *Klasy, warstwy i władza*, Warszawa 1976, s. 204.

⁶ Patrz przyp. nr 1.

stać się może podstawą teorii wyjaśniającej linię rozwojową społeczeństw, które dokonały likwidacji prywatnej własności kluczowych środków produkcji i monopolizacji życia publicznego przez partię komunistyczną. Model taki chciałbym skonstruować w dwóch płaszczyznach: a) abstrakcyjnej – dotyczącej relacji między różnymi warstwami porządku społecznego oraz b) konkretnej – dotyczącej relacji między siłami społecznymi, istniejącymi w społeczeństwie socjalistycznym⁷.

MODEL „EMPIRYCZNY” – WYMIAR ABSTRAKCYJNY

Niezmierzalnie ważnym zagadnieniem jest to, aby ustalić, jaka sfera życia społecznego dominuje w systemie społecznym socjalizmu. Ustalenie tego faktu ma kolosalne znaczenie dla konstrukcji modelu naszego społeczeństwa, analogicznie w taki sam sposób jak dla Marksa i Engelsa stwierdzenie o dominującej roli ekonomiki stanowiło podstawę skonstruowania takiego, a nie innego, modelu XIX-wiecznego społeczeństwa kapitalistycznego. Innymi słowy, trzeba tutaj rozstrzygnąć dylemat następujący: czy społeczeństwo socjalistyczne zbudowane jest według tych samych zasad, co społeczeństwo kapitalistyczne.

Jestem zdania, iż trzeba postawić tezę o dokonaniu w wyniku rewolucji socjalistycznej istotnej zmiany w strukturze organizacji społeczeństwa. Sferą dominującą stała się w społeczeństwie socjalistycznym polityka. Zajęła ona – moim zdaniem – miejsce, jakie zajmowała ekonomika w społeczeństwie kapitalistycznym.

Sądzę, że na poparcie powyższej tezy przytoczyć można przynajmniej dwa różnego rodzaju argumenty:

a) o charakterze historycznym – chodzi tutaj o sam charakter zmiany, w wyniku której następuje likwidacja kapitalizmu i powstanie socjalizmu. W rewolucji tej najistotniejszym elementem jest czynnik polityczny, tj. zdobycie władzy przez partię komunistyczną. Owo zdobycie władzy daje dopiero możliwość dokonania radykalnej i gwałtownej restrukturalizacji dotychczas istniejącego systemu społecznego. Można zatem stwierdzić, że w rewolucji socjalistycznej przemiany w politycznej sferze społeczeństwa są pierwotne w stosunku do przemian ekonomicznych. Jest to sytuacja dokładnie odwrotna, niż w przypadku tzw. rewolucji burżuazyjnej, gdzie przejęcie przez mieszczaństwo władzy politycznej było niejako ukoronowaniem całego szeregu przeobrażeń w ekonomicznym układzie

⁷ Wyróżnienia dwóch szczebli (abstrakcyjnego i konkretnego) w Marksowskiej analizie społeczeństwa dokonał P. Sztompka w recenzji pracy J. J. W i a t r a, *Marksistowska teorii rozwoju społecznego*, „Studia Socjologiczne” 1974, nr 3.

społeczeństwa feudalnego. Potwierdza to także dokonana przez J. J. Wiatra analiza, w której omawia on cztery typy doświadczenia historycznego rewolucji socjalistycznej: 1) jako powstania zbrojnego proletariatu, 2) jako wyniku wojny wyzwolenczej, 3) jako wyniku wojny partyzanckiej kierowanej przez partię komunistyczną, 4) jako konsekwencji ewolucji dyktatury antyimperialistycznej⁸. We wszystkich tych sytuacjach zdobycie władzy politycznej jest kluczem i środkiem zarazem do wszelkich innych zmian w życiu społecznym.

b) o charakterze – jeśli można to tak określić – funkcjonalnym – chodzi tutaj o sposób funkcjonowania całego systemu społecznego. Dominacja polityki w określeniu całości porządku społecznego widoczna jest m.in.: 1) w eliminacji rynku i praw ekonomicznych jako regulatora procesów gospodarczych i zastępowaniu ich systemem nakazów polityczno-administracyjnych, 2) w fakcie, iż gospodarką bezpośrednio kierują gremia *sensu stricte* polityczne.

Sytuacja dominacji (lub przynajmniej zwiększonej roli) sfery politycznej w społeczeństwie socjalistycznym dostrzegana jest przez wielu autorów. Wypada tu chociażby wymienić tylko prace: J. J. Wiatra, I. Sieńko, W. Narojka, A. Bodnara⁹. Pobieżna już lektura ich tekstów może skłaniać do stwierdzenia, że dominacja czynnika politycznego „w ostatniej instancji” oznacza – jak sądzę – dwie sprawy:

a) problem „podmiotowości”, tzn. pytanie: „kto panuje” (używając Marksowskiej terminologii),

b) problem „przedmiotowości”, tzn. pytanie: „co przede wszystkim składa się na treść panowania”.

Pierwsza kwestia skłania mnie ku twierdzeniu, iż w społeczeństwie socjalistycznym „panują” te siły, które w wyniku rewolucji opanowały ośrodki władzy politycznej. „Panowanie polityczne” staje się zatem podstawą „panowania ekonomicznego” i „ideologicznego”, tzn. te siły społeczne, które dysponują władzą polityczną mają także decydujący wpływ na rozwój ekonomiki i sytuację w sferze ideologii¹⁰.

Drugą z wyróżnionych kwestii rozstrzygnąć można stwierdzając, że „treścią panowania” jest właśnie jego „upolitycznienie”. W społeczeństwie kapitali-

⁸ J. J. W i a t r, *Przyczynek...*, *op. cit.*, s. 54 i nast.

⁹ Por. J. J. W i a t r, *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*, Warszawa 1973, s. 566–578; I. S i e ń k o, *Niektóre problemy metodologiczne analizy stosunku ekonomiki do polityki w społeczeństwie socjalistycznym*, „Studia Socjologiczne” 1974, nr 3; W. N a r o j e k, *Konceptualizacja systemu gospodarczego w kategoriach socjologii stosunków politycznych*, „Studia Socjologiczne” 1969, nr 1; A. B o d n a r, *Ekonomika i polityka w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym*, [w:] K. O p a ł e k (red.), *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, Warszawa 1975.

¹⁰ Pojęć „panowanie” i „rządzenie” używam w tym tekście w rozumieniu zaproponowanym przez W. Wesółskiego. Por. tegoż autora: *Klasy...*, *op. cit.*, s. 49 i nast.

stycznym wszelkie płaszczyzny panowania klasowego miały w istocie zapewnić realizację interesu ekonomicznego klasy panującej. W społeczeństwie socjalistycznym – jak sądzę – „treść panowania” służy przede wszystkim realizacji interesu politycznego sił, które kierują ośrodkami władzy. Realizacja interesu politycznego polega w tej sytuacji przede wszystkim na utrzymaniu za wszelką cenę władzy, a co za tym idzie – panowania we wszystkich sferach życia społecznego. W społeczeństwie socjalistycznym zatem nie panowanie ekonomiczne, a właśnie polityczne zapewnia w istotnej mierze realizację interesów siły społecznej, która w wyniku rewolucji opanowała ośrodki władzy politycznej i w związku z tym podporządkowała sobie także sfery ekonomiki i ideologii.

Takie ujęcie zagadnienia stwarza dwa problemy:

1) konstrukcja empirycznego modelu społeczeństwa socjalistycznego powinna uwzględniać ową zdecydowaną dominację sfery politycznej w życiu społecznym,

2) kluczem wyróżniającym siły społeczne działające w takim systemie powinien być stopień i charakter ich dostępu do ośrodków decyzji.

Autorzy posługujący się modelem „ideologicznym” społeczeństwa socjalistycznego, stawiają w tym rozumowaniu tezę (opartą o twierdzenia klasyków i dokumenty partii komunistycznych, a nie analizę rzeczywistości), iż grupa rządząca podejmuje swoje decyzje zgodnie z interesem społeczeństwa, czy klasy robotniczej¹¹. Praktyka społeczna w naszym kraju nie potwierdza jednak takiej tezy. Poważny konflikt owej „grupy rządzącej” ze społeczeństwem, a zwłaszcza właśnie z klasą robotniczą, jego powtarzalność (mimo pewnych reform, czy zmian) wydają się skłaniać ku twierdzeniu, iż jest to wynik jakiejś antagonistycznej, strukturalnej sprzeczności, należącej do istotnych cech naszego systemu, nie zaś jedynie rezultat pewnych wypaczeń, czy dewiacji¹².

Aby zatem móc formułować jakieś twierdzenia będące chociażby próbami wyjaśnienia tych zjawisk, trzeba – jak sądzę – posłużyć się „empirycznym” modelem społeczeństwa socjalistycznego, czyli odwołać się przede wszystkim do specyficznej roli, jaką w tym społeczeństwie spełnia panowanie polityczne. Celem jego bowiem nie jest działanie „w interesie społeczeństwa”, ale kontrola nad całokształtem życia społecznego. Panowanie polityczne zmierza zatem do zapewnienia sobie kontroli, o jakiej wyżej wspomniałem. Powoduje to proces, który określić można jako „stapianie się” wszystkich trzech płaszczyzn panowania klasowego, tradycyjnie wyróżnianych przez teorię marksistowską.

¹¹ Przykładem takiego rozumowania są wywody W. Wesołowskiego. Tamże, s. 199 i nast.

¹² Por. np. J. J. Wiątr, *Przyczynek...*, *op. cit.*, s. 302 i nast.

Efektom jego jest sytuacja, w której istnieje stosunkowo wąska grupa ludzi, która podejmuje decyzje polityczne i jednocześnie decyzje ekonomiczne oraz odnoszące się do ideologicznej sfery społeczeństwa. Nie ma więc takiej sytuacji, jak w społeczeństwie kapitalistycznym, gdzie elita władzy podejmuje decyzje polityczne w pewnych określonych ramach. Ramy te ustalone są przez klasę panującą ekonomicznie, dysponującą realnymi możliwościami kontrolowania rządzącej elity, w wyniku posiadania prawa własności do środków produkcji. Stąd w społeczeństwie socjalistycznym można mówić o swoistym „zachwianiu równowagi sił społecznych” na korzyść elity władzy.

Sytuacja taka powoduje ponadto i inne zjawisko, które określić można (posługując się terminologią wypracowaną przez W. Wesołowskiego¹³ jako „utożsamienie władzy (rządzenia) z panowaniem”. Polega ono na tym, że tzw. „panowanie klasowe” w społeczeństwie socjalistycznym jest po prostu „sprawowaniem władzy” przez grupę rządzącą, której żadna inna grupa społeczna nie jest w stanie efektywnie kontrolować.

MODEL „EMPIRYCZNY” – WYMIAR „KONKRETNY”

Jest rzeczą charakterystyczną, że niemal wszystkie ujęcia struktury naszego społeczeństwa operują przede wszystkim kategoriami klas i warstw społecznych. Nie jest to – moim zdaniem – właściwe, konieczne jest bowiem ujmowanie struktury społeczeństwa socjalistycznego według owego politycznego wymiaru. Sądzę, że najistotniejszym czynnikiem różnicującym w tym społeczeństwie sytuacje grup ludzkich jest charakter i stopień wpływu na decyzje ośrodków politycznych. Wyróżnione w ten sposób grupy społeczne proponuję określać dalej mianem „sił społecznych”¹⁴.

Dwie pierwsze z nich nazwiemy – używając terminologii spopularyzowanej przez W. Wesołowskiego¹⁵ „elitą decyzji” i „elitą wpływu”¹⁶. „Elita decyzji” byłaby tożsama w zasadzie z kierownictwem partyjno-państwowym, czyli grupą podejmującą ostateczne decyzje we wszystkich sferach życia społecznego. „Elita

¹³ Por. przypis 10.

¹⁴ Por. definicję siły społecznej sformułowaną przez B. Gałęskiego, [w:] *Studia nad strukturą społeczną wsi*, Warszawa 1973, s. 123–124.

¹⁵ W. Wesołowski, *Klasy, warstwy...*, *op. cit.*, s. 85. Pojęcia „elita” używam tutaj jedynie w sensie opisowym.

¹⁶ Tamże.

wpływu” – to natomiast ta kategoria, która posiada wpływ na decyzje kierownictwa. Wpływ ten zaznacza się w dwojakim sensie:

- a) jako monopol na dostarczanie kierownictwu informacji koniecznych do podjęcia jakiegokolwiek decyzji,
- b) jako kontrola realizacji przez społeczeństwo decyzji kierownictwa, ustalanie wykładni tych decyzji.

Kategoria ta byłaby tożsama z aparatem partyjnym i policyjno-wojskowym.

Inną kategorią społeczną, posiadającą także pewien, okresowy jednakże, wpływ na działalność „elity decyzji” są środowiska popularnie określane mianem „intelektualistów”. Określić je możemy jako tzw. „elitę opinii”. Przy czym ich wpływ na podejmowanie decyzji zaznacza się w dwóch płaszczyznach:

- a) roli eksperta odgrywanej w stosunku do „elity decyzji”, bądź „elity wpływu”,
- b) roli siły oddziaływającej opiniotwórczo na „masy”, tj. czwartą kategorię społeczną, której bezpośredni wpływ na decyzje kierownictwa pojawia się jedynie w sporadycznych momentach, najczęściej w sytuacjach kryzysowych.

Pozostaje oczywiście niezwykle interesującym zagadnieniem badawczym, zarówno z punktu widzenia poznawczego, jak i praktycznego, kwestia rozmaitych stosunków pomiędzy wyróżnionymi tutaj elementami struktury społeczeństwa socjalistycznego. Istotą tych stosunków nie jest – jak sądzę – jednak tylko sprzeczność interesów między „elitą decyzji” a „masami”, dotycząca możliwości wpływu na życie społeczne i sterowanie jego procesami. Jest to – jeśli można to tak określić – „sprzeczność wtórna”, bowiem stosunki między wyróżnionymi wyżej czterema siłami społecznymi są określane także przez inne zjawiska, jak np.:

- 1) fakt, że masy nie posiadają żadnego wpływu na skład personalny „elity decyzji”, czy „elity wpływu”,
- 2) zarówno masy, jak i „elita opinii” nie mają trwałych możliwości bezpośredniego oddziaływania na „elitę decyzji”,
- 3) trwałe możliwości bezpośredniego oddziaływania (o których wyżej mowa) posiada jedynie „elita wpływu”,
- 4) w interesie „elity wpływu” leży zatem utrzymanie owego monopolu na dostarczanie kierownictwu informacji i formułowanie wykładni poleceń „elity decyzji”.

Ten ostatni fakt jest podstawą kluczowej roli, jaką w systemie organizacji społeczeństwa socjalistycznego spełnia „elita wpływu”. Bez analizy jej roli nie można mówić o pełnym i adekwatnym rozpoznaniu funkcjonowania i rozwoju tego społeczeństwa.

Miejsce „elity wpływu” w społeczeństwie determinuje podstawowy charakter jej działań. Polega on przede wszystkim na dążeniu do eliminacji wszelkich możliwych konkurencyjnych kanałów informacji i spontanicznych inicjatyw społeczeństwa.

Te wszystkie zjawiska są zatem powodem podstawowej sprzeczności, jaka pojawia się w systemie socjalistycznym pomiędzy „elitą wpływu” z jednej strony, a „elitą opinii” i „masami” z drugiej. Obydwie te siły dążą do ukształtowania własnych instytucji, umożliwiających im trwały wpływ na działanie „elity decyzyjnej”. Sprzeczność, o której mowa, jest – w moim przekonaniu – najgłębszą strukturalną sprzecznością i antagonistyczną zarazem, nurtującą społeczeństwo socjalistyczne, sprzecznością możliwą do rozwiązania tylko w sytuacji istotnych, systemowych zmian w organizacji tego społeczeństwa.

KILKA UWAG KOŃCOWYCH

Szkic powyższy miał ukazać – w moim zamiarze – przede wszystkim fakt, że teoria socjologiczna uprawiana w Polsce powinna analizować rzeczywisty charakter sprzeczności i konfliktów rozgrywających się w naszym społeczeństwie. Powinna ona także unaocznic fakt, że likwidacja prywatnej własności kluczowych środków produkcji to zaledwie wstępny etap na drodze do realizacji ideału dezalienacji i pełnego wyzwolenia człowieka. Taki charakter socjologicznej teorii wymaga – jak sądzę – jej przeorientowania i posługiwania się właśnie tzw. empirycznym modelem społeczeństwa socjalistycznego.

Krzysztof Gorlach

ANTAGONISTIC CONTRADICTIONS IN A SOCIALIST SOCIETY

(Summary)

The author of the article calls for the establishment of the 'empirical model of a socialist society' taking in account the existing antagonistic contradictions that disclose contradictory interests and power mechanisms. Political power is about the exercise of control over the entire social life. The social structure comprises the decision-making and power elites. The author proves that there is a conflict of interest between 'masses' and the elites.